This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

MEĐURELIGIJSKI DIJALOG U PUBLIKACIJAMA ISLAMSKE ZAJEDNICE OD 1961. DO 1991. GODINE

Orhan Jašić – Haris Veladžić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka
orhan.jasic@fin.unsa.ba
Univerzitet u Bihaću, Islamski pedagoški fakultet
haris.veladzic@ipf.unbi.ba

UDK 28-67(497.6)"196/199"
https://doi.org/10.34075/cs.61.3.7
Pregledni rad
Rad zaprimljen 1/2026

Sažetak

Ideja međureligijskog dijaloga, osim svojega religiološkog i teološkog značaja, ima važnu ulogu u procesu izgradnje te razvoja zajednica karakterističnih po religijskoj i nacionalnoj pluralnosti, kao što je nekadašnje jugoslavensko društvo. Ovaj rad, na temelju povijesne metode, tekstualne analize te intervjua, upravo nastoji istražiti zastupljenost ideje međureligijskog dijaloga u tradiciji bosanskohercegovačkih muslimana tijekom druge polovine XX. stoljeća, i to analiziranjem publikacija koje je izdavala Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1961. do 1991. godine. U prvom dijelu prezentirana je muslimanska perspektiva međureligijskog dijaloga, a u tekstovima ove vrste primjetno je nastojanje muslimanskih znanstvenika da na tragu izvornih religijskih tekstova dekonstruiraju određene predrasude u pogledu odnosa muslimana prema pripadnicima drugih religijskih tradicija. U drugom poglavlju autori su na osnovi analiziranih tekstova ukazali na značenje znanstvenih međureligijskih skupova na kojima su sudjelovali i predstavnici Islamske zajednice, dok su u završnom poglavlju ukazali na praktičnu realizaciju fenomena međureligijskog dijaloga, odnosno na dijalog sužívota, koji je predstavljen na primjeru dobrih međuljudskih odnosa između muslimana i kršćana, odnosno preko susreta i zajedničkih aktivnosti vjerskih službenika različitih religijskih zajednica.

Ključne riječi: *religija, dijalog, publikacije, Islamska zajednica.*

Uvod

U procesu izgradnje i razvoja heterogenih zajednica, kako u njihovoj unutrašnjosti, tako i u pogledu njihova odnosa prema svijetu, posebno mjesto zauzima međureligijski dijalog, čija uspostava i razvoj u jednom društvu ovisi o nizu političkih, ekonomskih, kul-

turnih i drugih faktora. Zbog specifičnosti jugoslavenskog društva, koja se između ostalog ogleda i u njegovoj religijskoj i nacionalnoj pluralnosti, međureligijski dijalog nije moguće promatrati isključivo kao religijsku pojavu, budući da izgradnjom međusobnog povjerenja te promoviranjem univerzalnih vrijednosti, kao što su mir, pravda, ili solidarnost, međureligijski dijalog uvelike pridonosi stabilizaciji društvenih odnosa. Ipak, ideja međureligijskog dijaloga u značajnoj bi mjeri bila oskvrnuta ukoliko bi se ograničila isključivo na izgradnju međuljudskih odnosa s ciljem opstanka neke zajednice i društva, budući da je krajnji cilj dijaloga osigurati prava i slobode svakom pojedincu, odnosno izgradnja općeg dobra u pluralizmu raznolikih identiteta.

Budući da je ideja međureligijskog dijaloga zastupljena u publikacijama Islamske zajednice tijekom druge polovine XX. stoljeća, cilj nam je u ovom radu prije svega detektirati autore koji su pridonijeli aktualiziranju ove problematike u analiziranim publikacijama, zatim pokušati otkriti motive koji su ih usmjerili na istraživanje ove teme, a samim time ukazati i na pojavu različitih pristupa u razviđanju međureligijskog dijaloga tijekom naznačenog razdoblja.

S obzirom na sadržaj, tekstove koji tematiziraju pitanje međureligijskog dijaloga u publikacijama Islamske zajednice možemo podijeliti u tri skupine. Prvu čine tekstovi koji prezentiraju muslimansku perspektivu dijaloga, koja uz eksplikaciju kur'anskih načela o dijalogu podrazumijeva i njihovu interpretativnu razradu. Druga skupina tekstova donosi izvješća s međureligijskih znanstvenih skupova u svijetu i kod nas na kojima su sudjelovali akademski djelatnici i zaposlenici Islamske zajednice, dok je u trećoj vrsti tekstova reflektirana ideja međureligijskog dijaloga, prije svega u bosanskohercegovačkom društvenom ambijentu.

1. Muslimanska perspektiva međureligijskog dijaloga

Među tekstovima publikacija Islamske zajednice[1] koji prezentiraju ideju međureligijskog dijaloga na osnovi konstitutivnih i inter-

[1] Publikacijsko djelovanje Islamske zajednice tijekom XX. stoljeća moguće je pratiti kroz dva segmenta. Prvi od njih je publiciranje časopisa koji su egzistirali u ovom razdoblju, a s obzirom da je riječ o publikacijama vrlo različitog profila te imajući u vidu njihov karakter i uređivačku politiku, moguće ih je kategorizirati u nekoliko skupina. U prvoj se nalaze publikacije informativnog karaktera, prije svega *Glasnik*, koji je počeo izlaziti 1933. godine, te *Preporod*, koji u kontinuitetu izlazi od 1970. godine. U drugoj skupini nalazi se časopis *Zemzem*, u kojem su svoje radove o različitim temama objavljivali učenici Gazi-Husrev begove medrese

pretativnih izvora islama[2], primjetni su tekstovi Husein-ef. Đoze, pisani uglavnom početkom sedamdesetih godina. S obzirom na dužnosti koje je u tom razdoblju obnašao u strukturama Islamska zajednice, kao i na pristup kojim se koristio u razumijevanju međureligijskog dijaloga, njegove tekstove moguće je percipirati i kao nastojanje da se Islamska zajednica pozicionira kao jedan od faktora koji pridonosi izgradnji međunacionalnoga i međureligijskog sklada u jugoslavenskom društvu. Naime, kao teolog koji je u interpretaciji islama naglašavao potrebu razumijevanja prostora i vremena u kojem se muslimani nalaze, on je u svojim tekstovima, s obzirom na okolnosti u kojima su živjeli jugoslavenski muslimani, osim očuvanja vlastitoga religijskog identiteta zagovarao i njihovo aktivno sudjelovanja u izgradnji zajedničkih vrijednosti, a jedan od ključnih faktora na tom putu upravo je spremnost na dijalog. Osim toga, aktualiziranjem tema o dijalogu nastojalo se ukazati kako religije nisu nužno destruktivan društveni faktor, već mogu imati značajnu ulogu u socijalnom, moralnom i intelektualnom razvoju društva.

Analiziraju li se tekstovi muslimanskih autora u kojima dominira ideja međureligijskog dijaloga, primjetno je da su oni svojim sadržajem usmjereni prije svega k prezentiranju kur'anskog načela vjerovanja i univerzalnosti islama kao religije.[3] Iako se, dakle, navedeni autor u svojim tekstovima deklarativno bavio idejom međureligijskog razumijevanja i dijaloga, ipak je njegov pristup ovoj temi u

u Sarajevu, dok preostali časopisi s različitim intenzitetom primjenjuju akademsko-znanstveni pristup. Riječ je o sljedećim časopisima: *Takvim*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, *Islamska misao*, *Zbornik Islamskog teološkog fakulteta* te *Muallim*. Drugi segment publikacijskog djelovanja Islamske zajednice predstavlja formiranje Izdavačkog centra Islamske zajednice, koji je kao zasebno odjeljenje tadašnjega Vrhovnog islamskog starješinstva za promicanje ideje i kulture islama na balkanskim prostorima osnovan 1973. godine, a od 1988. godine počinje djelovati pod nazivom *El-Kalem*.

2 Hamza Subašić, "Dijalog u Kur'anu", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XLIX/1986, br. 6, str. 601-608; Husein Đozo, "Dijalog", *Takvim*, 1969, str. 83-89; Husein Đozo, "Otvorenost islama prema drugima", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXXIII/1970, br. 5-6, str. 220-227; Šefko Omerbašić, "Za svestraniji ekumenizam", *Preporod*, 24 (416)/1987, str. 2.

3 Imenovani se u tom kontekstu poziva na kur'anske ajete koji ukazuju da islam strogo zabranjuje prisilu u pogledu vjerovanja, na tragu čega su neki klasični muslimanski autori zagovarali stav kako je uvjet ispravnosti nečijeg vjerovanja da ono bude prihvaćeno na osnovi vlastitog saznanja i uvjerenja, dok u pogledu univerzalnosti islama naglašava činjenicu da Kur'ān priznaje sve ranije poslanike i objave, kao i da Kur'ān, ne negirajući čovjekovu vjersku, nacionalnu ili ideološku pripadnost, čovjeka prije svega motri kao ravnopravnog pripadnika opće ljudske zajednice. (Usp. Husein Đozo, "Otvorenost islama prema drugima", str. 5.)

određenoj mjeri ideološkog karaktera, budući da ponajprije naglašava određene islamske principe i njihovu univerzalnost, u čemu jasno prepoznajemo religijske motive. S obzirom na primarnu čitalačku publiku izdanja u kojima je objavljivao svoje tekstove, takav pristup u razumijevanju ideje međureligijskog dijaloga sasvim je razumljiv. U razmatranju Đozina doprinosa razvoju ideje međureligijskog dijaloga nužno je uzeti u obzir njegov angažman unutar struktura Islamske zajednice, što omogućuje da se taj doprinos, u određenoj mjeri, interpretira i kao institucionalni narativ.

Međutim, kao jedan od faktora koji otežava uspostavljanje međureligijskog dijaloga svakako je zanemarivanje navedenih kur'anskih principa te ograničavanje islama na njegovu povijesnu realizaciju u pojedinim dekadentnim muslimanskim sredinama, kao i opterećenost određenim povijesnim okolnostima i konfrontacijama islama i kršćanstva koje su pridonijele formiranju brojnih predrasuda o islamu, usprkos tome što povijesni sukobi između islama i kršćanstva nemaju uporišta i opravdanja u učenjima ovih religija.[4] Zbog toga je na planu izgradnje pretpostavki za kvalitetan i svrsishodan međureligijski dijalog od iznimne važnosti reflektirati prošlost onakvom kakva je ona uistinu i bila, bez pretenzija da se ona koristi za međusobno optuživanje ili da se nastoje opravdavati ranija ponašanja. Uz to, potrebno je pokušati zanemariti narativ koji se temelji na pogrešnim predrasudama koje su nastajale u okolnostima povijesnih konfrontacija, prije svega križarskih ratova.[5]

Primjetno je, dakle, da su domaći autori, prezentirajući muslimansku percepciju dijaloga, inzistirali na tome da se ovo pitanje promatra isključivo kroz kur'anska načela koja su trajnoga i univerzalnog karaktera, pri čemu je povijesna razrada ovih načela, čak i ona koja je načinjena od rane muslimanske zajednice, često uvjetovana socijalnim, ekonomskim te kulturno-povijesnim prilikama, čime je njihova primjena ograničena samo na određene situacije. S obzirom da je riječ o publikacijama koje su bile zastupljene među muslimanskom populacijom, svojim tekstovima o ovoj temi autori su nastojali ukazati muslimanima na važnost dijaloga i razumijevanja drugih religija te, prezentirajući konstitutivnu tradiciju muslimana, demistificirati brojne predrasude koje su među muslimanima bile prisutne kad je u pitanju odnos prema pripadnicima drugih religijskih tradicija. Prema tome, religiološki motreno, u narativu domaćih muslimanskih autora o međureligijskom dijalogu, poseb-

[4] Usp. Ibid., str. 6.

[5] Usp. Husein Đozo, "Dijalog", str. 4.

no tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dominira, prije svega, teologija religije, odnosno njihovo nastojanje da se u sagledavanju ovog pitanja neizostavno polazi od principa vjere i objave.[6]

Upravo su pogrešna, iskrivljena i neutemeljena tumačenja kur'anskih tekstova, nerijetko i od strane samih muslimana dovela do pogrešnog zaključaka kako islam propagira određenu vrstu segregacije i time onemogućuje bilo kakvu vrstu dijaloga. Riječ je o kur'anskim ajetima u kojima se muslimanima zabranjuje da pored vjernika uzimaju sebi za prijatelje židove i kršćane, te su upravo pogrešni stavovi koji su bili sve prisutniji u javnom prostoru, a koji su bili argumentirani ovim ajetima, bili povod pisanja teksta čiji je autor profesor Jusuf Ramić, a koji je objavljen u *Islamskoj misli*.[7] Kao profesor hermeneutike Kur'āna na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu Ramić je ukazao da je ovakve ajete nužno promatrati u kontekstu u kojem su objavljeni, kao i da je njihovim sadržajem regulirana konkretna situacija iz života rane muslimanske zajednice i da odnosi definirani u tim ajetima vrijede isključivo u takvim situacijama.[8] U vrijeme blagoslovljenog poslanika Muhammeda, među židovima i kršćanima bilo je protivnika i otvorenih neprijatelja prema islamu i muslimanima, ali je, s druge strane, bilo i onih koji su bili krajnje otvoreni i prijateljski raspoloženi prema njima. Te okolnosti definirale su i odnos rane muslimanske zajednice prema sljedbenicima Knjige: s neprijateljima nisu mogli biti prijatelji, a na prijateljske postupke uzvraćali su otvorenošću i prijateljstvom.[9]

Profesor Ramić pojavljuje se kao prevoditelj još jednog značajnog teksta, čiji sadržaj nastoji ukazati na one religijske elemen-

---

6 O pojmu teologija religija i njezinom suodnosu s međureligijskim dijalogom vidjeti: Silajdžić, Adnan, *Islam u otkriću kršćanske Europe. Povijest međureligijskog dijaloga*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.; Silajdžić, Adnan, *Muslimani u traganju za identitetom*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i el-Kalem, Sarajevo, 2006.; Bižaca, Nikola, *Ogledi iz teologije religija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.; Bižaca, Nikola, *U susret bratskom putovanju – temelji i dijaloške perspektive teologije religija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013.

7 Usp. Jusuf Ramić, Mogu li muslimani i nemuslimani biti prijatelji, *Islamska misao*, XII/ 1990, 133, str. 8.

8 Riječ je na primjer o ajetu: "O vjernici ne uzimajte za prijatelje jevreje i kršćane! Oni su jedni drugima prijatelji..." (Kur'an, 5:51), ili ajetu "Neka vjernici ne uzimaju za prijatelje nevjernike kada ima vjernika, a onoga ko to čini – Allah neće štiti..." (Kur'an, 3:28). Prvi ajet je, kako na tragu klasičnih tefsira ističe Ramić, objavljen neposredno nakon bitke na Uhudu, dakle, u ratnim okolnostima, dok je drugi ajet objavljen zbog jednog muslimana-licemjera koji je mekkanskim idolopoklonicima prenosio informacije prilikom Poslanikove pripreme za osvajanje Mekke. (Usp. Ibid.)

9 Kasim Hadžić, "Muhamed, a.s., i ehlul-kitab (dobitnici knjige)", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XLI/1978, br. 5, str. 442.

te koji, u kontekstu objave, mogu približiti muslimane i kršćane, na način da prezentira kur'anska gledišta o nekim važnim pitanjima kršćanske teologije, kao što je kur'anski tretman kršćana, potom kur'anska pozicija Evanđelja, Isusa te Marije.[10] Ne zanemarujući neke bitne razlike, karakteristične za muslimansko, odnosno kršćansko vjerovanje, autor ovog teksta, koji je bio nekadašnji poglavar egipatske Koptske Crkve, na tragu kur'anskih ajeta, ukazuje na poseban položaj kršćana, koji imaju status "sljedbenika Knjige", kao i Indžīla, koji je po Kur'ānu jedna od svetih, nebeskih knjiga, koju, poput kršćana, s posebnim poštovanjem treba da čitaju i muslimani. Također, činjenica da Kur'ān oslovljava poslanika Isa sintagmom "Duh Božiji"[11], odnosno "Riječ Božija"[12], te da opisuje njegovo rođenje, uzdignuće, kao i određena čuda koja mu se pripisuju, obvezuju muslimane da s uvažavanjem gledaju na ovog Božjeg poslanika, ali i na njegovu majku, s obzirom da Kur'ān ukazuje na njezin visok položaj u odnosu na druga stvorenja.[13] Pored navedenih činjenica, koje stvaraju pretpostavke za međureligijski dijalog, važan pokazatelj otvorenosti muslimana prema drugima, i uključivosti islama kao religije, svakako je i činjenica da Kur'ān ne ograničava pravo na nagradu i milost na Budućem svijetu isključivo na muslimane[14], već time mogu biti obuhvaćeni i sljedbenici Knjige, pod uvjetom da ispravno vjeruju i da se grijeha čuvaju.[15] Pojava ovog teksta je značajna zbog toga što ideju međureligijskog dijaloga promatra u jednom drugom kulturno-civilizacijskom ambijentu, na način da jugoslavenskoj javnosti, kroz tekst nemuslimanskog, egipatskog autora, prezentira ideju dijaloga u egipatskom društvu, gdje muslimani i kršćani, stoljećima, žive zajedno.

---

[10] Usp. Patrijarh Šenuda, "Islam i kršćanstvo", *Takvim*, 1985, str. 21-30, s arapskog: Jusuf Ramić. Ovaj tekst je objavljen u egipatskom časopisu "El-Hilal", koji je, tematski, bio posvećen Kur'ānu.

[11] "Mesih, Isa, sin Merjemin, samo je Allahov poslanik, i Riječ Njegova koju je Merjemi dostavio, i Duh od Njega; zato vjerujte u Allaha i Njegove poslanike i ne govorite: 'Trojica su!' Prestanite, bolje vam je! Allah je samo jedan Bog – hvaljen neka je On! – zar On da ima dijete?! Njegovo je ono što je na nebesima i ono što je na Zemlji, i Allah je dovoljan kao svjedok." (Kur'an, 4:171.)

[12] "A kada meleki rekoše: 'O Merjema, Allah ti javlja radosnu vijest, od Njega Riječ: ime će mu biti Mesih, Isa, sin Merjemin, biće viđen i na ovome i na onome svijetu i jedan od Allahu bliskih.'" (Kur'an, 3:45.)

[13] Usp. Patrijarh Šenuda, "Islam i kršćanstvo", str. 23-27.

[14] "One koji su vjerovali, pa i one koji su bili jevreji, kršćani i sabejci – one koji su u Allaha i u onaj svijet vjerovali i dobra djela činili – doista čeka nagrada od Gospodara njihova; ničega se oni neće bojati i ni za čim neće tugovati!" (Kur'an, 2:62.)

[15] Usp. Kasim Hadžić, "Muhamed, a.s., i ehlul-kitab (dobitnici knjige)", str. 444.

Ramićevi tekstovi značajni su zbog toga što i u njima, također, detektiramo segmente teologije religije, budući da i Ramić, kao i prethodno Đozo, ideju međureligijskog dijaloga promatra iz perspektive objave. Iako je teologija religije kroz povijest podrazumijevala i negativan sud o drugim religijama, ova dvojica autora ipak nastoje ukazati na otvorenost kur'anskog teksta prema duhovnim vrijednostima prisutnima u drugim religijskim tradicijama, na način da ajete koji muslimanima zabranjuju prijateljstvo sa židovima i kršćanima promatraju u kontekstu konkretnih društveno-povijesnih prilika u kojima su ti ajeti objavljeni. Osim po teologiji religije Ramićev diskurs o međureligijskom dijalogu karakterističan je i po komparativnoj povijesti religija, budući da ukazuje na evidentne sličnosti između muslimanske i kršćanske tradicije u pogledu nekih važnih događaja iz Isāova života. Iako su oba autora koji su kroz svoje tekstove, odnosno prevedene radove prezentirali muslimansku percepciju dijaloga bili akademski djelatnici koji su predavali na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu, njihov pristup u elaboriranju ove teme nije bio isključivo znanstvenog karaktera, već je sadržavao i elemente populističkog diskursa, što je sasvim razumljivo, s obzirom da su tekstovi bili usmjereni široj muslimanskoj populaciji.

Primjetno je, dakle, nastojanje autora da, pozivajući se na kur'anske ajete koji s poštovanjem govore o zajedničkim vrijednostima svih monoteističkih religija, prije svega prezentiraju autentični pogled islama naspram drugih religija, te da na taj način dekonstruiraju naslijeđene predrasude o nužnoj izoliranosti muslimana naspram bilo kojega drugog religijskog svjetonazora. S obzirom na multinacionalni, odnosno multireligijski ambijent u kojem su živjeli bosanskohercegovački muslimani, samopodsjećanje na ove činjenice, ali i prezentiranje vlastitih nazora koji reguliraju društvene relacije prema drugima, bilo je, u takvim okolnostima, izrazito značajno.

2. Znanstveni skupovi i međureligijski dijalog

Kao pokazatelj otvaranja Jugoslavije prema svijetu, u publikacijama Islamske zajednice tijekom sedamdesetih godina pojavljuje se i druga značajna forma međureligijskog dijaloga, sadržana u informacijama i izvještajima s međureligijskih znanstvenih skupova.[16] Ova vrsta susreta, odnosno izvještaji koji su kasnije publicira-

[16] Ahmed Smajlović, "Treći Ekumenski naučni simpozijum", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ,* XLII/1979, br. 1, str. 7-14., A.S., "Zaključci i

ni od strane sudionika ovih skupova, omogućili su jugoslavenskim muslimanima određeni uvid u tendencije iz domene judeo-kršćanske teologije.

Na osnovi izvještaja koji su prezentirani u publikacijama Islamske zajednice, međureligijske susrete moguće je podijeliti u dvije skupine: susreti koji su imali internacionalni karakter i susreti koji su bili lokalnog karaktera te su na njima sudjelovali predstavnici religijskih zajednica s područja Jugoslavije. Naime, razvoj međunarodnih odnosa u drugoj polovini XX. stoljeća, kao i komunikacijsko-tehnološki progres, ali i spremnost da se priznaju neke greške iz prošlosti, pridonijeli su tome da se tijekom posljednje dekade prošlog stoljeća organiziraju značajni međureligijski susreti, koje su na svjetskoj razini zagovarali vodeći muslimansko-kršćanski centri i najodgovorniji ljudi. S obzirom na značenje, posebno je istaknuta važnost međureligijskog susreta u Tripoliju, koji su 1976. godine organizirali Libija i Vatikan, na kojem su sudjelovali predstavnici šezdeset zemalja svijeta i koji predstavlja do tada najozbiljniji pokušaj u XX. stoljeću da se naprave značajniji iskoraci u odnosima između dviju religija.[17] Iako je primarni cilj konferencije bio da se analiziranjem prošlosti pokušaju nadići brojni nesporazumi, pogrešna tumačenja i povijesne konfrontacije između muslimana i kršćana, kako bi religija sa svim svojim kapacitetima pomogla *homo religiosus*-u u nadilaženju suvremenih problema i izazova, poput duhovne praznine, straha ili otuđenosti[18], ipak su tijekom konferencije otvorena i neka dogmatska pitanja, poput kršćanskog priznanja blagoslovljenog poslanika Muhammeda.

preporuke islamsko-kršćanskog dijaloga u Libiji", *Preporod*, 4(131)/1976, str. 5., "Novi dijalozi muslimana i kršćana", *Preporod*, 3(154)/1977, str. 6, "Islamsko hrišćanski dijalog", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXXIX/1976, br. 2, str. 105-114.

17 U ime Islamske zajednice SFRJ na ovom su skupu sudjelovali reisu-l-ulema Naim-ef. Hadžiabdić, dr. Ahmed-ef. Smajlović, predsjednik Starješinstva IZ u SR BiH, Husein-ef. Đozo, savjetnik Reisu-l-uleme i Hamdi-ef. Jusufspahić, glavni imam iz Beograda.

18 Jedna od ključnih tema ovog susreta bilo je i pitanje nadilaženja naslijeđenih pogrešnih stavova i nepovjerenja koja su rezultirala međusobnim udaljavanjem, te su u tom kontekstu definirani i određeni zaključci kojima se, između ostalog, preporučuje intenziviranje procesa prevođenja svetih knjiga na sve svjetske jezike, potom zajednički rad na uklanjanju pogrešaka iz programa, udžbenika i ostalih djela koja se odnose na vjerovanje i obrednu praksu obje religije, te je naglašeno značenje poštivanja učenja svake religije te njezinog razlikovanja od određenih pokreta i projekata koji se neopravdano vezuju za određene religije i s njima poistovjećuju. (Usp. "Islamsko hrišćanski dijalog", str. 112-113.)

Iako je kršćanstvo tijekom svoje povijesti manifestiralo nezainteresiranost spram učenja drugih religijskih tradicija, što je bilo uvjetovano i pojedinim kršćanskim dogmama, poput negiranja mogućnosti spasenja izvan Crkve, ipak u kasnijim stoljećima dolazi do promjene paradigme u odnosu spram učenja drugih religijskih tradicija. Jedan od faktora koji je uzrokovao tu promjenu svakako su društveno-povijesne prilike karakteristične za XX. stoljeće, zbog kojih su kršćani, dijeleći životni prostor, intenzivnije bili usmjereni kako na muslimane, tako i na pripadnike drugih religija. U kontekstu interesa Katoličke Crkve prema drugim religijskim tradicijama posebno značajnu ulogu imao je Drugi vatikanski sabor, budući da je donošenjem dokumenta *Nostra Aetate* otvoren prostor za interreligijski dijalog i promicanje međureligijskog razumijevanja, odnosno prelazak s ekskluzivističkog na inkluzivni pristup drugim religijama. Upravo s ciljem međusobnog upoznavanja na međureligijskim susretima počeo se preko jedne od religioloških disciplina, teologije religije, javljati interes i za neka pitanja iz muslimanske teologije, poput uloge poslanika Muhammeda, neka je Božji mir i spas na njega, u procesu čovjekova spasenja. Međureligijski susreti upravo su bili prilika da se ovakva pitanja prezentiraju kako iz muslimanske, tako i kršćanske konstitutivne i interpretativne tradicije.

Osim toga, u institucionalnom smislu, ovi susreti su bili prilika da Islamska zajednica aktivnim sudjelovanjem na ovim znanstvenim skupovima dade svoj doprinos u razvijanju međureligijskog dijaloga te da uspostavi kontakt i suradnju s drugim religijskim zajednicama i srodnim organizacijama, za što su osobiti uvjeti stvoreni otvaranjem i djelovanjem Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. S tim u vezi, posebno se izdvaja Treći ekumenski simpozij, održan u Beogradu 1979. godine, koji je bio posvećen položaju Crkve u suvremenom svijetu, na kojem je prvi put, na poziv Bogoslovskog fakulteta u Beogradu, sudjelovao predstavnik Islamske zajednice, odnosno Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu.[19] Praksa organi-

[19] Na simpoziju je sudjelovao Ahmed Smajlović, koji je u detaljnom izvješću na straz nicama *Glasnika* predstavio tri referata koja su tom prilikom izložena: "Vekoslav Grmič je ukazao na ideju kršćanskog poimanja jedinstva te međusobne ovisnosti čovjeka i svijeta, koja je posebno izražena u savremenom periodu, dok je Dimitrije Dimitrijević svojim izlaganjem kršćanske vjernike nastojao približiti izazovima savremenih sekularističkih kretanja, te ustanoviti metode suočavanja s tim izazovima koji se nalaze pred kršćanskim svijetom. Tomislav Šagi-Bunić je izložio treći referat u kojem je govorio o ulozi, povijesnom razvoju i izazovima ekumenizma, kao i različitim formama njegovog razumijevanja, od onog formalnog, koji se pojavio kao reakcija na crkveni raskol, do ekumenizma koji je podrazumijevao ideju širenja ljubavi među svim kršćanima." (Usp. Ahmed Smajlović, "Treći

ziranja ekumenskih simpozija uslijedila je nakon Drugoga vatikanskog koncila, tako da su prva dva susreta ove vrste organizirana u Zagrebu i Ljubljani, na kojima nisu sudjelovali predstavnici Islamske zajednice, što je moguće obrazložiti kako unutrašnjim, tako i vanjskim razlozima. Naime, u vrijeme održavanja prva dva ekumenska simpozija Islamska zajednica još uvijek nije imala visokoškolsku ustanovu, s obzirom da je Islamski teološki fakultet u Sarajevu počeo s radom 1977. godine, a kao vanjski razlog nadaje se činjenica da su tijekom sedamdesetih godina predstavnici Pravoslavne Crkve ipak pokazivali veću otvorenost i spremnost za dijalog s muslimanima Jugoslavije negoli je to danas riječ.

Dakle, osim domaćim međureligijskim susretima tijekom sedamdesetih godina svjedočimo i prisutnosti predstavnika Islamske zajednice na međureligijskim susretima međunarodnog karaktera. Najvažnija ličnost koja je predstavljala Islamsku zajednicu u ovoj vrsti međureligijskog dijaloga svakako je profesor Ahmed Smajlović[20], koji je bio gotovo redoviti sudionik kako domaćih, tako i međunarodnih susreta ovog karaktera. Važno je naglasiti da je Smajlović u tom razdoblju obavljao dužnost predsjednika Starješinstva Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Sloveni-

Ekumenski naučni simpozijum", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XLII/1979, br. 1, str. 8-13.)

20 Prof. dr. Ahmed Smajlović rođen je u mjestu Tokaljaci kod Srebrenice, 1938. godine. Završio je Gazi-Husrev begovu medresu, nakon čega školovanje nastavlja na Pravnom fakultetu u Beogradu, a potom i Ljubljani. Zatim 1962. godine odlazi u Egipat, gdje na El-Azharu završava studij arapskog jezika i književnosti. Na istom fakultetu 1970. godine završava i postiplomski studiji, a četiri godine kasnije, 1974., uspješno je obranio svoju doktorsku disertaciju *Falsafat al-istišraq wa atharuha fi al-adabi al-'arebi al-mu'asir*. Disertacija je kasnije prevedena i objavljena na bosanskom jeziku, pod naslovom *Filozofija orijentalistike i njen utjecaj na suvremenu arapsku književnost*. Nakon okončanja školovanja dr. Smajlović se vraća u domovinu i stavlja na raspolaganje organima Islamske zajednice, u kojoj je proveo cijeli svoj radni vijek. Radio je prije svega kao šef Kabineta reisu-l-uleme Islamske zajednice, a od 1967. godine obavljao je dužnost predsjednika Starješinstva IZ za BiH, Sloveniju i Hrvatsku. Na toj dužnosti ostaje idućih deset godina, kada s otvaranjem Islamskog teološkog fakulteta, 1977. godine, biva izabran u zvanje izvanrednog profesora na predmetima Akaid i Islamska filozofija. Dr. Smajlović se istaknuo kao član različitih međunarodnih europskih i islamskih institucija, sudionik brojnih konferencija i simpozija te kao kreator brojnih ideja i inovacija koje su rezultirale progresom Islamske zajednice. Preminuo je u 50. godini života, 11. kolovoza 1988. godine. (Usp. Asim Zubčević i Fadilj Maljoki, „Biografije i katedre—, u Zuhdija Hasanović (ur.), *Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu 1977-2017*, Fakultet islamskih nauka, El-Kalem, Sarajevo, 2017, str. 114. Usp. Jusuf Ramić, „Slovo o postdiplomskom studiju Ahmeda Smajlovića—, u: *Zbornir radova 13*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2013., str. 40-43.)

je, zbog čega je njegovo sudjelovanje na međureligijskim susretima osim u znanstvenom kontekstu potrebno promatrati i u kontekstu institucionalnog djelovanja. Uvidjevši prije svega znanstveno značenje ovih susreta, ali i njihovu ulogu u poticanju međusobnog poštovanja i suradnje među pripadnicima različitih religija, Smajlović se zalagao da Islamski teološkihfakultet u Sarajevu i sam organizira sličnu vrstu sadržaja, te da na taj način pridonese razvoju religiološke misli u Jugoslaviji.[21]

3. Dijalog suživota

Najviše pozornosti u publikacijama Islamske zajednice u danom razdoblju kad je u pitanju fenomen međureligijskog dijaloga, poklonjeno je njegovoj praktičnoj realizaciji, odnosno dijalogu suživota, koji je moguće pratiti na različitim razinama.[22] Prije svega, nekoliko tekstova ističe primjere vjerske tolerancije na razini međuljudskih odnosa među muslimanima i kršćanima, poput teksta koji je objavio časopis Udruženja pravoslavnog sveštenstva SFRJ *Vesnik*, u kojom se govori o ulozi muslimana Tešnja u izgradnji pravoslavne crkve u ovom gradu,[23] ili članka koji je predstavio

---

21 Usp. Ibid, str. 13.

22 Osman A. Sokolović, "Nekoliko dokumenata o toleranciji naših predaka", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXXIII/1969, br. 1-2, str 11-12, br. 3-4, str. 97-102, Nikola Mandić, "Vjerska tolerancija na djelu. Tešanjski muslimani pomogli su obnovu pravoslavne crkve", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXIX/1966, br. 1-2, str. 58. Preneseno iz "Vesnika", organa Glavnog saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva SFRJ, br. 395/6., Ahmed Avdagić, "Spomena vrijedan primjer vjerske tolerancije", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXIX/1966, br. 7-8, str. 318-319., Milan D. Smiljanić, "Primeri verske tolerancije i bratskih odnosa", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XII (XXIV)/1961, br. 7-9, str. 324-325., "Dva nova magistra u Zajednici", *Preporod*, 23(463)/1989, str. 12, "Reis-ul-ulema primio poruku pape Ivana Pavla II", *Preporod*, 21(461)/1989, str. 1.

23 U Tešnju je 1962. godine pokrenuta inicijativa za završetak pravoslavne crkve čija je gradnja bila započeta prije Drugoga svjetskog rata. Važnu ulogu u njezinoj izgradnji, kako se navodi u tekstu, imali su i tešanjski muslimani, koji su prikupili 360.000 dinara za izgradnju crkve, a uz to su i fizički sudjelovali u dobrovoljnim akcijama tijekom njezine izgradnje. (Usp. Nikola Mandić, "Vjerska tolerancija na djelu. Tešanjski muslimani pomogli su obnovu pravoslavne crkve", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXIX/1966, br. 1-2, str. 58. Preneseno iz "Vesnika", organa Glavnog saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva SFRJ, br. 395/6.) Ovo nije jedini primjer zabilježen u glasilima Islamske zajednice o zajedničkoj suradnji vjernika različitih religijskih zajednica na izgradnji vjerskih objekata. Naime, ikonu Svete Bogorodice tijekom okupacije 1943. godine, a nakon rušenja hrama u Čajniču, čuvali su upravo muslimani. S druge

zajednički život dviju starica iz Čapljine, koje su usprkos vjerskim razlikama cijeli život, zbog specifičnih životnih okolnosti, provele živeći zajedno u istoj kući i obitelji.[24] Ovakvi i slični događaji iz svakodnevnog života služili su kao pokazatelj mogućnosti dobrih međuljudskih odnosa i suživota, među građanima različitih vjerskih i nacionalnih pripadnosti.

Društveni odnosi vjernika zasnovani na ovim principima bili su poticani i motivirani povremenim susretima i zajedničkim aktivnostima koje su realizirane među vjerskim službenicima različitih religijskih zajednica, što predstavlja sljedeću razinu praktičnog međureligijskog dijaloga. Tako je 1979. godine u Bosanskom Petrovcu došlo do susreta tadašnjeg reisu-l-uleme Naim-ef. Hadžiabdića i episkopa dalmatinskog Nikolaja, nakon čega su susreti službenika, ali i vjernika ovih dviju zajednica, prema svjedočenju tamošnjeg imama, intenzivirani, tako da se čak i vjerski blagdani obilježavaju zajedno.[25] Iako su susreti među vjerskim službenicima bili poticani od strane rukovodstva religijskih zajednica, realizacija tih susreta na lokalnoj razini često se odvijala stihijski i ovisila je o sklonosti lokalnih vjerskih službenika k toj vrsti susreta. Na osnovi razgovora s Alijom-ef. Halilovićem[26], koji je, od kraja šezdesetih do kraja osamdesetih godina radio kao imam u Bosanskom Petrovcu, saznajemo da su njegovi odnosi s lokalnim svećenicima Srpske pravoslavne Crkve, osim profesionalnih, podrazumijevali i prijateljske relacije[27].

strane, u selu Šadići, nedaleko od Tjentišta, 1961. godine obnovljena je džamija nakon što je bila srušena u Drugome svjetskom ratu, a njezinom su svečanom otvorenju, zajedno sa svojim vjerskim predvodnicima, prisustvovali i pravoslavni vjernici tog kraja. (Usp. Milan D. Smiljanić, "Primeri verske tolerancije i bratskih odnosa", str. 324-325.)

24 Riječ je o katolkinji Filipi Soldetić, koju je otac, budući da je imao mnogobrojnu obitelj, doveo u kuću obitelji Kudra, kako bi ondje radila kao kućna pomoćnica. Kako je ostala bez svog roda, Filipa je nastavala živjeti u ovoj muslimanskoj obitelji, gdje joj je omogućeno da njeguje svoj duhovni odgoj, tako da je svetkovala nedjelju i odlazila u obližnju crkvu. U poznim godinama Filipa je oslijepjela, a brigu o njoj je u potpunosti preuzela Hatidža Kurta. Kad je Filipa umrla, Hatidža je o tome obavijestila svoje komšije katolike, a ujutro je pozvala i fratra, te organizirala njezinu sahranu. (Usp. Ahmed Avdagić, "Spomena vrijedan primjer vjerske tolerancije", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXIX/1966, br. 7-8, str. 318-319.)

25 Usp. A.H. "Međusobno poštovanje i bratska osjećanja njegovati u redovima svih vjernika", *Preporod*, 13(261)/1981, str. 10.

26 Intervju s Alijom Halilovićem, 4. 11. 2024. godine.

27 Jedan od primjera kojim Alija-ef. Halilović ukazuje na prijateljske odnose s lokalnim svećenicima je i slučaj iznenadne smrti jednog od svećenika koji je rođen u Bosanskom Petrovcu, a umro je u trideset i devetoj godini. Budući da njegova obitelj nije imala riješeno stambeno pitanje, pokrenuta je inicijativa za izgradnju

Zbog njegovanja takvih odnosa nisu imali primjedbi ni od strane vjernika ni od viših struktura svojih religijskih zajednica. Međutim, jedan od važnih faktora koji je pridonosio ovakvim odnosima među vjerskim službenicima, prema riječima ovog imama, jest činjenica što se na ovim susretima nisu otvarala teološka pitanja oko kojih su prisutna značajna razilaženja u učenju dviju religija. U ovom slučaju, susreti vjerskih službenika nisu imali teološku dimenziju, već su uglavnom bili usmjereni na jačanje međuljudskih odnosa i moralnih vrijednosti u lokalnoj sredini, a kako su tim neformalnim susretima prisustvovali i vjernici dviju religijskih zajednica, to je svakako pridonijelo njihovom međusobnom zbližavanju i intenzivnijoj suradnji. Osim u kulturološkoj dimenziji, ovi susreti su služili vjerskim službenicima i za razmjenu iskustava u radu i organizaciji religijskog života, čime su poprimali i religiološki diskurs.

Praktična dimenzija dijaloga na razini vjerskih službenika vidljiva je i u formalnim susretima i posjetima vjerskih dužnosnika različitog ranga[28], zatim u prisutnosti na događajima različitog karaktera,[29] ali i u osvrtima na život pojedinih vjerskih dužnosnika

kuće za njih. Jedan od inicijatora ove akcije bio je i sam Alija-efendija, a izgradnju kuće pomogli su i brojni muslimani iz Bosanskog Petrovca.

[28] Apostolski nuncij i veleposlanik Vatikana Francesco Colasuonno je 1986. godine posjetio Begovu džamiju (usp. "Ambasador Vatikana posjetio Begovu džamiju", *Preporod*, 5/1986, str. 2). Inače, Marko Jozinović, vrhbosanski nadbiskup, predao je u povodu obilježavanja stote godišnjice sarajevske katedrale pismo pape Ivana Pavla II. tadašnjem reisu-l-ulemi Husein-ef. Mujiću, u kojem Papa naglašava spremnost na suradnju i dijalog s muslimana, posebno u pogledu rješavanja problema koji su u tom razdoblju bili aktualni u Libanonu. (Usp. "Reis-ul-ulema primio poruku pape Ivana Pavla II", *Preporod*, 21(461)/1989, str. 1.) Također, u okviru manifestacije "Dani svećeničke duhovnosti", koja je održana u mjesecu srpnju 1981. godine, katolički svećenici posjetili su Islamski teološki fakulteta i Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu, te su se tom prilikom upoznali s nastavnim procesom, predmetima koji se izučavaju u ovim obrazovnim institucijama, a taj je posjet iskorišten i kako bi domaćini i gosti raspravili o nekim zajedničkim temama i specifičnostima islamske i katoličke teologije. (S. S. "Katolički svećenici posjetili Medresu i Islamski teološki fakultet", *Preporod*, 15(263)/1981, str. 2.)

[29] U razdoblju od 25. do 27. svibnja 1989. godine u Beogradu je održan Sabor Adventističke Crkve, kojem su kao gosti prisustvovali i predstavnici Islamske zajednice. (Usp. Salih Smajlović, "Održan Sabor hrišćanske Adventističke crkve", *Preporod*, 11(451)/1989, str. 13.) Dana 27. travnja 1971. godine u Sarajevu je održana sedma redovita skupština Udruženja svećenika "Dobri Pastir", u povodu proslave devedesete godišnjice osnivanja i djelovanja ovog udruženja, na kojem je donesena rezolucija o suradnji s bratskim udruženjima. Ovom događaju prisustvovali su predstavnici Udruženja Ilmije Ševa Mustafa i Sokolović Sinanudin. (Usp. "Skupština udruženja svećenika BiH "Dobri pastir", *Preporod*, 17/1971., str. 3.) Iste godine je u katedrali Srca Isusova u Sarajevu upriličena svečanost u povodu primanja biskupskog reda novoimenovanog vrhbosanskog pomoćnog

u povodu njihove smrti.[30] Primjetno je da je ova vrsta međureligijskog dijaloga, odnosno dijalog suživota bila dominantnije prisutna u nekim rubnim, odnosno ruralnim područjima, gdje su pripadnici različitih religijskih zajednica živjeli u istim mjestima i u tim okolnostima bili više usmjereni jedni prema drugima.

Nakon međureligijskog dijaloga na razini dobrih međuljudskih odnosa, potom dijaloga na razini vjerskih službenika, treća forma kojom se iskazivala praktična dimenzija međureligijskog dijaloga na ovim prostorima svakako su događaji znanstvenog karaktera, poput akademsko-znanstvenog istraživanja pojedinih aspekata drugih religijskih tradicija[31], ili pak upoznavanja literature koja prezentira učenja drugih religija i kultura.[32]

---

biskupa dr. Tomislava Jablanovića, koji je u svom nastupnom govoru podsjetio na zajedničke vrijednosti koje kršćani dijele s muslimani, naglasivši da mu je drago što toj svečanosti prisustvuju i muslimani. (Usp. "Biskupsko posvećenje dr. Tomislava Jablanovića", *Preporod*, 17/1971., str. 3.)

30 Sahrani dr. Rastka Drljića, dugogodišnjeg ravnatelja Franjevačke gimnazije u Visokom, koji je umro 17. veljače 1976. godine, prisustvovala je i visoka delegacije Islamske zajednice i Udruženja Ilmije: Husein-ef. Đozo, predsjednik Udruženja, Jusuf Ramić, šef Kabineta reisu-l-uleme, i Abdurahman Hukić. Prisutnima se u ime Islamske zajednice tom prilikom obratio Husein-ef. Đozo, koji je naglasio društvenu ulogu dr. Drljića kao profesora i direktora Franjevačke gimnazije koju je završio i znatan broj muslimana iz Visokog i okoline, ali i doprinos što ga je Drljić kao predsjednik Udruženja Dobri pastir dao u jačanju i širenju bratstva i međusobne solidarnosti. (Usp. "Umro Rastko Drljić", *Preporod*, 5(132)/1976, str. 7.) Također, u povodu smrti Milana Smiljanića, svećenika Srpske pravoslavne Crkve, koji je umro 1979. godine, Husein-ef. Đozo napisao je tekst u kojem je govorio o Smiljaniću kao velikom humanistu i istinskom patriotu, koji je čitav svoj život posvetio službi Bogu, narodu i Crkvi, a s kojim je Đozo bio u stalnom kontaktu, jer je Smiljanić redovito pratio i čitao *Preporod*. (Usp. Husein Đozo, "Odlazak velikog prijatelja", *Preporod*, 18(218)/1979, str. 2.)

31 *Islamska misao*, *Preporod* i *Zemzem* na svojim stranicama su prenijeli informaciju o tome da su 14. studenog 1989. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu svoj magistarski studij okončali asistenti na Islamskom teološkom fakultetu Rešid Hafizović i Adnan Silajdžić, pod mentorstvom prof. Bonaventure Dude. Hafizović se kroz svoje istraživanje bavio temom "Čin stvaranja u teologiji Stjepana Bakšića", dok je tema Silajdžićeva rada bila "Narav i nadnarav u apologetici Đure Gračanina". Uz prof. Tomislava Ivančića, član zajedničke komisije za obranu ovih radova, bio je i prof. Ivan Golub, koji je tom prilikom naglasio da je obrana ovih radova događa u godini kada se obilježava stota godišnjica rođenja Stjepana Bakšića, odnosno devedeseta godišnjica rođenja Đure Gračanina, te da radove o njima brane upravo muslimanski teolozi. (Usp. "Dva nova magistra u Zajednici", *Preporod*, 23(463)/1989, str. 12; Fahira Fejzić, "Magistrirali Rešid Hafizović i Adnan Silajdžić", *Islamska misao*, XI/1989, 131, str. 22; Muslija Čeliković, "Magistri na katoličkoj bogosloviji", *Zemzem*, 11-12(22)/1989., str. 39.)

32 Krajem 1989. godine u crkvi svetog Josipa u Sarajevu održana je manifestacija "Tjedan vjerske knjige", koju je organizirao župnik Ante Jelić, s ciljem da se na jednome mjestu okupi što veći broj izdavača djela religijske tematike, kako bi

Analizirajući navedene tri forme kojima se realizirala praktična dimenzija međureligijskog dijaloga u jugoslavenskom društvu, moguće je detektirati vremensko razdoblje, odnosno kronološki redoslijed njihove pojave. Naime, prva forma praktičnog međureligijskog dijaloga javlja se na razini dobrih međuljudskih odnosa i suradnje između muslimana i kršćana, a prisutna je uglavnom u ruralnim sredinama Čajniča, Čapljine ili Tešnja, u kojima su muslimani i kršćani, zbog činjenice da su živjeli u istim lokalnim sredinama, uvelike bili usmjereni jedni prema drugima. Ova vrsta suradnje, odnosno dijalog suživota, pojavljuje se u publikacijama Islamske zajednice već početkom šezdesetih godina XX. stoljeća. Nakon toga, tijekom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina svjedočimo pojavi dijaloga na razini vjerskih službenika, koji je osim protokolarne, često uključivao i kulturološku dimenziju. Nakon međureligijskih znanstvenih skupova, krajem osamdesetih godina, praktična dimenzija međureligijskog dijaloga realizirana je i u znanstvenoj formi, ponajprije zahvaljujući profesorima Hafizoviću i Silajdžiću, koji otvaraju značajniji akademski diskurs u izučavanju drugih religija. Prve dvije forme dijaloga, dijalog suživota i dijalog na razini vjerskih službenika, imale su naravno svoju praktičnu vrijednost u multinacionalnom jugoslavenskom društvu, dok se elementi intenzivnijeg znanstveno-religiološkog pristupu u realiziranju ideje međureligijskog dijaloga pojavljuju tek početkom devedesetih godina prošlog stoljeća.

Osim već spomenutog otvaranja Jugoslavije, drugi važan faktor kojim je moguće objasniti pojavu i zanimanje autora za teme iz domene međureligijskog dijaloga, svakako je i nastojanje autora, odnosno uredništva ovih publikacija da se kod čitateljstva, koje je bilo dominantno muslimansko, izgradi i učvrsti misao o važnosti zdravih međuljudskih odnosa, kako bi se i na taj način dodatno učvrstila kompaktnost i homogenost različitih naroda koji su živjeli u nekadašnjoj državi. Prema tome, u nekim tekstovima koji govore o međureligijskom dijalogu nedvosmisleno su primjetni i patriotski motivi. Naime, društveno-političke prilike u Jugoslaviji, neki autori[33] su vidjeli kao prednost i priliku kad su u pitanju mogućnosti dija-

se na taj način omogućilo stanovnicima Sarajeva da se upoznaju s drugim religijama i kulturama. Ova manifestacija održava se već šest godina, a tijekom posljednje godine izloženo je više od 1400 naslova: najviše ih je iz domene kršćanstva, židovska izdavačka djelatnost prezentirala je 303 naslova, pravoslavna 60, dok je Starješinstvo Islamske zajednice prezentiralo 32 naslova. (M. Č., "Održan tjedan vjerske knjige", *Zemzem*, 11-12(22)/1989., str. 39.)

[33] Usp. Šefko Omerbašić, "Za svestraniji ekumenizam", *Preporod*, 24(416)/1987, str. 2.

loga, naglašavajući da ovdašnje muslimane, ali i pripadnike drugih religijskih tradicija, osim vjerskih načela, također i zajednička domovina, jezik i društvo obvezuju da daju svoj doprinos dijalogu. Iako je državna vlast nastojala kontrolirati religijske zajednice, ona je, ipak u nekim slučajevima poticala međureligijski dijalog, što naravno nije bilo motivirano religijskim, nego pragmatičnim razlozima. Naime, nakon iskustva Drugoga svjetskog rata vlast je, s ciljem da ojača političku stabilnosti i ublaži eventualne animozitete u multietničkom i multireligijskom jugoslavenskom društvu, blagonaklono gledala na ideju međureligijskog dijaloga, kao jednu od platformi koja je pridonosila očuvanju mira i stabilnosti u tako heterogenom društvu. Osim u lokalnom kontekstu ideja međureligijskog dijaloga je od strane vlasti iskorištena i na međunarodnom planu, na način da je afirmiran socijalistički model religijske koegzistencije, koji je, posredstvom dijaloga, integrirao različite religijske tradicije u jedan sustav. Ipak, međureligijski dijalog morao je ostati u okvirima socijalističke ideologije, što je vidljivo i po temama koje su potencirane na međureligijskim susretima, kao što su promocija solidarnosti, jednakosti, mira i drugih tema koje su korespondirale sa socijalističkim principima. Prema tome, u kontekstu odnosa državne vlasti prema ideji međureligijskog dijaloga, primjećujemo prije svega promjenu odnosa prema religiji jer, za razliku od četrdesetih Godina, kada je religija signifikantno bila isključena iz javnog prostora, tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća religijske zajednice se, ipak, u jugoslavenskom društvu percipiraju kao društveni faktor koji može pridonijeti stabilnosti i prosperitetu heterogenih zajednica. Dakle, primarni cilj dijaloga koji je povremeno bio potican od strane vlasti nije bio uspostavljanje autentičnog susreta različitih religijskih tradicija i njihovih učenja, već je dijalog prije svega korišten kao sredstvo za uspostavljanje društvene kohezije, odnosno za izgradnju međunarodnog imidža. Na taj je način međureligijski dijalog bio u funkciji razvoja društveno-političke stabilnosti, zbog čega s pravom možemo govoriti o pragmatično-ideološkom pristupu ideji međureligijskog dijaloga, koji je u nekadašnjoj državi bio izražen posebno tijekom osamdesetih godina.

Usprkos evidentnim iskoracima u uspostavi međureligijskog dijaloga, autori su ukazali i na neke pojave koje u značajnoj mjeri pridonose negativnoj percepciji i nedovoljnom poznavanju drugih kultura i religijskih tradicija. Jedna od njih svakako je i pretenzija k univerzalizaciji, ideološkoj dominaciji i superiornosti osobnih vrijednosti uz istodobno relativiziranje i negiranje bilo kakvog značenja vrijednosti koje su izvan vlastitoga kulturno-civilizacijskog kruga.

Međutim, tek u ambijentu u kojem su kulturne razlike isprepletene te uz njihovo međusobno uvažavanje, moguće je uspostavljati i graditi istinske vrijednosti jednog društva koje će pridonijeti kvalitetnom uzajamnom upoznavanju.[34]

Prema tome, u publikacijama Islamske zajednice tijekom druge polovine XX. stoljeća očite su različite forme dijaloga, ponajprije s pravoslavnim i rimokatoličkim svijetom, ali i s adventističkim, odnosno protestantskim religijskim tradicijama. Prilikom elaboriranja ove teme dominantan je umjereni diskurs, a autori i urednici publikacija u prvi su plan isticali pozitivne primjere suradnje i uvažavanja među pripadnicima različitih religija. Ipak, ne treba zanemariti ni drugu dimenziju, koja je također bila prisutna, a riječ je o negativnoj predodžbi određenih religijskih učenja.[35]

Također, izdvojili bismo podatak da je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina u analiziranim publikacijama prisutniji dijalog sa svijetom pravoslavlja, da bi se tijekom osamdesetih godina intenzivirao i dijalog s rimokatoličanstvom. Ta je pojava, među ostalim, uzrokovana činjenicom da je pravoslavlje u socijalističkoj Jugoslaviji bilo najdominantnija konfesija, a, osim toga, muslimani i pravoslavci češće u dijelili isti geografski prostor, zbog čega su u svakodnevnom životu bili usmjereniji jedni na druge, u odnosu na rimokatolike.

Zaključak

U ovom radu analizirali smo zastupljenost ideje međureligijskog dijaloga u publikacijama Islamska zajednice u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1961. do 1991. godine. Nekoliko je objektivnih okolnosti zbog kojih smo se ograničili na ovo razdoblje, među kojima svakako treba izdvojiti činjenicu da prije šezdesetih godina nismo detektirali značajnije razviđanje ove teme u izdavačkoj djelatnosti Islamske zajednice. Tijekom ovog razdoblja ideja međureligijskog

---

[34] Hilmo Neimarlija, "Indija, Evropa. Islam. Intervju sa Radom Ivekovićem", *Islamska misao*, XII/ 1990, 133, str. 16.

[35] Sejid Mevlić je napisao reakciju na sadržaj knjige "O Bogu i religiji" Stanka Romca u kojoj je ovaj naveo niz uvredljivih konstatacija o blagoslovljenom poslaniku Muhammedu, nazivajući ga mistikom i pjesnikom, optužujući ga da se nametnuo arapskom društvu svetim ratom te da je bio sklon visokim ambicijama i osveti. Nadalje, u knjizi je i islam kao religija predstavljen u iskrivljenom svjetlu, a Romac ističe da su u muslimanskoj etici tijekom povijesti dominirali poligamija, razvod braka, ropstvo, a da je značajan dio sadržaja preuzet iz Mojsijeve i kršćanske objave. (Usp. Sejjid Mevlić, "Protiv ekumenizma", *Preporod*, 3(419)/1988, str. 16.)

dijaloga u publikacijama Islamske zajednice postupno se razvijala: prvobitno je bila ograničena na svijet pravoslavlja i rimokatoličanstva, zbog činjenice da je riječ o monoteističkim religijama, koje su u pojedinim religijskim aspektima bliske islamu, ali i činjenicom da su pripadnici ovih religija dijelili zajednički prostor, stoljećima živeći jedni uz druge na ovim prostorima.

Iako je pitanje međureligijskog dijaloga aktualizirano u gotovo svim publikacijama Islamske zajednice, iz prethodne analize nadaje se posebno značenje *Glasnika* i *Islamske misli*. Naime u *Glasniku* je objavljeno najviše radova koji se bave idejom međureligijskog dijaloga, dok je značenje *Islamske misli* u kontekstu međureligijskog dijaloga u tome što se posredstvom ovog časopisa početkom devedesetih godina XX. stoljeća otvara dijalog i s dalekoistočnim religijama.

Kad su u pitanju autori koji su u svojim tekstovima aktualizirali temu međureligijskog dijaloga, detektirali smo samo jedan prevedeni tekst, dok su sve ostale radove napisali domaći znanstvenici. Isključujući dva teksta koja su prenesena iz *Vesnika*, časopisa koji je izdavalo Udruženje pravoslavnog sveštenstva SFRJ, autori svih ostalih tekstova su muslimani, koji su u svojim tekstovima ponajprije prezentirali kur'ansku perspektivu dijaloga. Važnu ulogu u razvijanju ideje međureligijskog dijaloga, posebno sudjelovanjem na međunarodnim znanstvenim skupovima o dijalogu te uključivanju Islamskog teološkog fakulteta i njegovih djelatnika u ovu vrstu znanstvenih aktivnosti, imao je profesor Ahmed Smajlović, čija uloga u tom kontekstu zavrjeđuje posebnu pozornost i poštovanje.

Ipak, jedna od ključnih odrednica međureligijskog dijaloga, osobito tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, očituje se u njegovoj pragmatično-ideološkoj dimenziji, s obzirom na to da ideja dijaloga nije bila promovirana prvenstveno kao prostor autentičnog susreta različitih religijskih tradicija i njihovih učenja, nego je često bila instrumentalizirana, kao sredstvo za jačanje društvene kohezije te za izgradnju međunarodnog imidža. Na osnovi tekstova, koji su uglavnom informativnog karaktera, vidljivo je da međureligijski dijalog, posebno onaj u praktičnoj formi, nije bio koncentriran samo u središtu i u vrhovnim strukturama Islamske zajednice već je, tijekom druge polovine XX. stoljeća, bio prisutan i u nekim rubnim dijelovima, poput Čapljine, Tešnja ili Bosanskog Petrovca, te se manifestirao u zajedničkoj suradnji i dobrim odnosima među pripadnicima različitih religijskih zajednica. Za razliku od institucionalnog međureligijskog dijaloga, koji je nerijetko bio ograničen na teorijsku, simboličku i deklarativnu razinu, dijalog suživota realizirao se u svakodnevnim odnosima među ljudima te je na takav

način pridonosio izgradnji povjerenja i konkretnoj suradnji među pripadnicima različitih konfesija. Ta suradnja, kojoj su pridonosili i vjerski službenici na lokalnoj razini, bila je s jedne strane motivirana stvarnim potrebama i okolnostima u kojima se nalazilo lokalno stanovništva, ali je, s druge strane, katkada iskorištavana od strane vlasti kao pokazatelj održivosti društveno-političkog sustava, usprkos religijskoj, odnosno konfesionalnoj heterogenosti tog društva.

INTERRELIGIOUS DIALOGUE IN THE PUBLICATIONS OF THE ISLAMIC COMMUNITY FROM 1961 TO 1991

Abstract

Apart from its religious and theological significance, the idea of interreligious dialogue has an important role in the process of building and developing the communities characterized by religious and national plurality, such as the former Yugoslav society. This paper, using the historical method, text analysis, and interview, aims to investigate the presence of the idea of interreligious dialogue in the tradition of Bosnian and Herzegovinian Muslims in the second half of the 20th century by analysing the publications of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina from 1961 to 1991. The first section of the paper presents the Muslim perspective of interreligious dialogue. What is observed in the texts analysed is the effort of the Muslim scholars to deconstruct certain prejudices regarding the attitude of Muslims to the members of other religious traditions, using the authentic religious texts. In the second section, the authors, using the analysed texts, point to the importance of scientific interreligious conferences with the participation of the representatives of the Islamic Community. In the final section, the authors emphasize the practical realization of the phenomenon of interreligious dialogue, i.e., the dialogue of coexistence, presented through the examples of good interpersonal relationships between Muslims and Christians that is through the encounters and joint activities of religious officials of different religious communities.

Key words: religion, dialogue, publications, Islamic Community